

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на Тереза Иванова Бачева

на тема

**„РИМСКИТЕ ПАПИ В СТЕНОПИСНИТЕ ПРОГРАМИ НА
ЦЪРКВИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XV – XVIII ВЕК)”**

за присъждане на образователната и научна степен „ДОКТОР”

по научна специалност *Изкуствознание и изобразителни изкуства, 8.1. Теория на изкуствата.*

Научен ръководител: проф. д.н. Емануел Мутафов, София, 2023

Рецензент: доц. д-р Стиляна Баталова

Предварителни бележки

Съгласно Заповед №88-РД на Директора на Института за изследване на изкуствата към Българска академия на науките от 27.02.2023 г. бях определена за член на научното жури за присъждане на образователната и научна степен на редовен докторант Тереза Иванова Бачева въз основа на представения от нея дисертационен труд „Римските папи в стенописните програми по българските земи (XV – XVIII век)”.

Настоящата рецензия е изготвена въз основа на предоставените ми в електронен формат материали, включващи:

1. Биография на редовен докторант Тереза Бачева;
2. Автореферат;
3. Дисертационен труд;
4. Декларация за оригиналност и достоверност на научните данни в дисертационния труд от ред. докторант Тереза Бачева;
5. Декларация от ред. докт. Тереза Бачева за изпълнението на минималните държавни изисквания съгласно ЗРАСРБ и ППЗРАСРБ, приет с ПМС №202 от 10.09. 2010 г., изм. и доп. ДВ бр. 56 от 6 юли 2018 г., в която са посочени нейните публикации по темата на докторската дисертация и участията ѝ в научни форуми.

Въз основа на прегледа на тези документи потвърждавам, че минималните научни изисквания, заложили съгласно ЗРАСРБ и ППЗРАСРБ за допускане до защита на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“ по *Изкуствознание и*

изобразителни изкуства, 8.1. Теория на изкуствата са изпълнени от Тереза Иванова Бачева.

Биографични данни за докторанта

Тереза Бачева е завършила специалност Българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В периода 2020-2022 г. е редовен докторант към Института за изследване на изкуствата. По време на обучението си е подготвила и публикувала пет статии, които представят основни резултати на дисертационния труд. Дисертационния си труд е предала в определения от ЗРАСРБ срок.

Дисертационният труд

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение, библиография от 576 заглавия (от тях 95 са извори), каталог на разглежданите в труда персоналии (опис и изображения), друг илюстративен материал към основния текст и приложения.

Дисертационният труд е посветен на изображенията на римски епископи в стенописните програми на българските църкви от периода XV–XVIII в. Както подчертава във въведението и доказва чрез прегледа на досегашните изследвания самата Тереза Бачева, тези изображения са били изследвани в рамките на стенописните програми на отделни паметници от българските земи и на Балканите, но никога не са били изучавани систематично, за да се проследи както развитието на образността на отделен папа, така и на римските епископи въобще в континуитета на балканската православна традиция, дали тя се влияе от историческите и политически обстоятелства и т.н. Ето защо *подборът на темата е удачен и я дефинира като актуална и дисертабилна*. Осъщественият от Т. Бачева обзор на научните достижения на предшествениците е изчерпателен и е по същество критичен преглед, който ѝ помага да определи с голяма точност обекта, целите и задачите на своето изследване.

Обект са изображенията на папи заемали Римската катедра от времето на св. Петър до края на VIII в., чиито паметни са почитани от Православната църква и след настъпилата в средата на XI в. схизма между православни и католици. Както подчертава дисертантката, веднъж формиран, съставът на тези паметни е устойчив. Изследователската задача е мултикомпонентна и мащабна. Тя включва: систематизация на изображенията на римски йерарси от поствизантийския период в широк географски обхват – българските земи и граничните им райони; проследяване на развитието на образите на римските архиепископи в техния литературен и изобразителен контекст;

отчитане на степента на рецепция на памети и значимостта на римски йерарси съгласно функциите на техните изображения и развитието на определени композиции. Избраният от дисертантката сравнителен подход, отчитащ историческия, богословски и изобразителен контекст е удачен за осъществяване на поставените цели и задачи. Благодарение на неговото последователно прилагане, както разкрива внимателният прочит на предложения текст, дисертантката формулира принципи за идентификация на образите (типологични характеристики на образите, черти, одежди, атрибути, място на изобразяване на йерарсите и участието им в композиции). Познавайки добре предишните изследвания и прилагайки описаните принципи, Бачева полемизира с някои изказани по-рано становища и в някои случаи извежда нови, по-убедителни хипотези относно идентификацията на някои персонажи.

Логическата структура на труда е издържана.

Уводната, първа глава е особено полезна не само за настоящото изследване, тъй като в нея ясно са описани историческият и изобразителният контекст на изследваните изображения, както и принципите на техния подбор. Дисертантката се е справила отлично с предаването на значителна по количество информация в относително кратък обем, без това да е навредило на яснотата и да е нарушило цялостният баланс на изложението.

Приносен момент е разглеждането на въпроса за възможното влияние на Католическата църква върху включването на изображения на римски папи в стенописните програми на православни храмове през XVII-XVIII в. Добро впечатление както тук, така и в цялото изследване, прави не само, че Т. Бачева познава по-старите и съвременните изследвания (ползвани на множество езици), но че ги анализира задълбочено, което ѝ позволява да отхвърля хипотези и да надгражда знания. В конкретния случай относно евентуалното католическо влияние на върху изображенията на римските папи изводите на Т. Бачева звучат умерено и убедително. Тя приема, че *„включването на изображения на римски епископи в стенописните програми става в рамките по-скоро на вече установена формула за представянето на светци епископи. Няма отклонения от общата тенденция... от гледна точка на развитието на образните им характеристики, така и от гледна точка на мястото им в декоративните програми“* (с.43).

Същинската част на дисертацията е в следващите три глави, които имат сходен логически строеж, а изложението следва историческата хронология на изобразените персонажи и върви в план на стесняване на географския ареал – от по-широк балкански контекст – към българските земи в диахронен план. Трите личности, които са най-често

срещани в стенописните програми на православните църкви в разглеждания период (XV–XVIII в.) са: св. Климент Римски (88–97 или 97–101), св. Силвестър (314–335) и св. Лъв Велики (440–461), ето защо те са централни за изследването. Във всяка една от трите глави развоя на изобразителната традиция е предшестван от исторически обзор на личността на всеки един от тези светци на Вселенската църква, тяхната диря като богослови и епископи на Римската църква в контекста на църковния живот преди и след Великата схизма от 1054 г. и тяхната памет, отразена в агиографската литература. Що се отнася до филологическата опора на проведените наблюдения – надписи и текстове, особено агиографски, прави впечатление стремежът на Т. Бачева към изчерпателност и внимателност към детайлите. Задълбоченият анализ на всяка информация, която би могла да изясни предполагаема идентификация на неназован с надпис светец, са явни и от обширния научен апарат под линия. При такъв обем на информацията се случва да бъдат допуснати и някои неточности¹.

Разглеждането на изображенията на св. Климент, св. Силвестър и св. Лъв е хронологично, по паметници. Във всяка една от главите са очертани спецификите на иконографията на всеки от римските папи светци в развитие. Подчертани са разликите между тях в сравнителен план на съответните места в текста и евентуалните основания за по-голяма честотност на избора на св. Силвестър, спрямо св. Климент и св. Лъв например. Анализирани са тяхното място в олтарното и извън олтарното пространство, като в редица случаи са дискутирани възможни идентификации на св. папа Климент и св. папа Лъв и аргументите за това.

Изказвайки хипотези, Т. Бачева привежда необходимите аргументи и не представя немотивирани крайни мнения и оценки, което трябва да се отчете като достойнство на

¹ Сред маловажните, които могат да бъдат лесно отстранени при подготовката на труда за печат са например латинският фонетичен облик в гръцкото предаване на думата „котва“ при интерпретацията на контаминацията на Климент Римски и Климент Анкирски в една от бележките под линия. Друг такъв пропуск е годината на пренасяне (част) от мощите на св. Климент Римски в „Сан Клементе а Казаурия“. Според цитираната Казаурийска хроника от Йоан (син на) Берард от XII в. това събитие се отнася към 872 г., когато свещеният римски император Людовик Млади (да не се бърка с Лудвиг II, краля на Немското кралство) постига изволение от папа Адриан II мощи на св. Климент да бъдат пренесени в споменатия манастир. Действително това сведение е важно свидетелство както за разпространението на култа към св. Климент, така и за връзката със славянския апостол Кирил. В допълнение препоръчвам при отпечатването на дисертационния труд да се цитира първият интерпретатор на прозаичното и поетичното сведение в Казаурийската хроника в научната кирило-методиивска литература – о. Иван Мартинов (I. Martinov, *La légende dite italique des saints Cyrille et Méthode*, “Revue des questions historiques” 1884, 36, juillet, p. 110–166, стихотворението от хрониката p. 128–129. На същото място о. Ив. Мартинов цитира и един латински химн, съдържащ аналогично сведение на това в хрониката и обнародван в началото на XVIII в. от о. Филипо Рондинини – Ph. Rondinini, *De S. Clemente papa et martyre ejusque basilica in urbe Roma libri duo*, Romae 1706, p. 176.

работата ѝ. Това свое наблюдение споделям и относно последната пета глава от нейната дисертация „Други изображения на римски папи“, понеже я намирам за голямо предизвикателство. В нея са включени малко на брой изображения в отделни църкви на непопулярни светци в православната живопис – св. папа Телесфор (125–136), св. папа Агатон (678–681), св. Адриан I (772–795), св. Корнилий и св. Григорий.

Трябва да подчертая, че заключението на дисертацията на Т.Бачева е един завършен и според мен пълен (доколкото изчерпва познатите запазени изображения) контент-анализ на системата от изображения на римските папи в стенописните програми по българските земи от периода XV-XVIII в. Заключениеята, които Бачева прави са още убедителни, защото в изложението наред с редица частни проблеми на отделни образи не се губи от поглед общият контекст. Приложеният от изследователката комплексен подход ѝ позволява да проследи мястото на отделните изображения в развитието на иконографските програми на православните църкви и на епископския репертоар. Без да губи фокус, методично и последователно, в цялото изследване, Бачева привежда богат сравнителен материал от други периоди на православното изобразително изкуство и в по-обширен географски ареал. Напълно основателно дисертантката подчертава още веднъж в края на труда си ролята на църковно-политическите обстоятелства и на историческите такива, които водят до формиране на устойчив състав на римските епископи в стенописните програми от поствизантийския период. Т. Бачева резюмира, че сцените, включващи тези изображения, са Поклонение на жертвата – сред процесите на съслужещите йерарси, като допоясни фигури в олтара, във фризове извън олтара, в стенописни календари и част от сцените на вселенските събори (вж. Дис. 202-204 и Автореферат, с. 16).

Каталогът на изображенията, който Т.Бачева скромно не е описала сред приносите на дисертационния си труд, според мен трябва да бъде включен като такъв. Информацията в него е коректна, пълна и улесняваща читателя. Качеството на изобразителния материал в каталога и останалите илюстрации към текста е оптимално. Таблиците, дадени като приложения в края и съотнасящи изображенията с литургическия календар, също добре онагледяват текста и подпомагат читателя.

Авторефератът е прецизно изготвен и отразява темата, целите, задачите, структурата и съдържанието на дисертационния труд. Коректно са формулирани пет научни приноса, с които можем да се солидализираме.

Публикациите на Т. Бачева, описани в декларацията и автореферата дават ясна представа и отразяват основни приноси на нейния дисертационен труд.

Заключение

Смятам, че процедурата по конкурса е протекла напълно коректно при спазване на всички изисквания на ЗРАСРБ. Дисертационният труд на Т. Бачева има високи научни достойнства и отразява оригинални резултати, постигнати чрез завидни целенасоченост, ерудиция, усърдие и постоянство в работата. Въз основа на изложеното, предлагам на Тереза Иванова Бачева да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” по специалността *Изкуствознание и изобразителни изкуства, 8.1. Теория на изкуствата*, като се надявам, че и останалите членове на почитаемото научно жури ще гласуват в полза на това решение.

Възнесение Господне

25. май 2023 г.

София

доц. д-р Стиляна Баталова